

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІДОМОСТІ – ПОТРЕБА В ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПІДХОДІ

В статті розглядається можливість трансдисциплінарного підходу у дослідженні феномену людської свідомості філософією і психологією в їх академічній і езотеричній складових, що є актуальним для розроблення методів розширення світогляду і свідомості сучасної людини в синергії з іншими системами Буття.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, психіка, трансдисциплінарність.

Andrij Zabava. The Study of Consciousness: The Need of Transdisciplinary Approach.

In the article the possibility of transdisciplinary approach to study the phenomenon of consciousness is grounded. Philosophy and psychology in their exoteric and esoteric components should strive to expand consciousness and worldview of modern human being in synergy with other systems of being.

Keywords: consciousness, self-consciousness, psyche, transdisciplinarity.

Проблема змісту, механізмів і структур людської свідомості на сьогодні є однією з принципово важливих і найскладніших, як і питання: свідомість це суто людське надбання чи вона притаманна іншим живим (а може і тим, яких природничі науки називають неживими) об'єктам?

Є декілька *філософських* теорій свідомості. Ці теорії одна одну частково доповнюють, частково дублюють, а частково заперечують [1].

Дуалізм. Є два різновиди субстанцій – свідомість і фізичні об'єкти. Дуалізм душі і тіла – точка зору, згідно з якою свідомість (дух) і матерія (фізичне тіло) є двома незалежними, взаємодоповнюючими один одного і рівними за значенням субстанціями. Базується на загально філософському дуалізмі. Засновниками є Платон і Декарт.

Фізикалізм. Інша назва – *логічний біхевіоризм*. Все, що приписується розуму, повинно приписуватись мозку і його активності. Дана теорія прагне заперечити дуалізм, оскільки він суперечить тезі про єдність науки. Представники логічного біхевіоризму – Гемпель і Райл.

Функціоналізм. Це теорія, згідно з якою бути в психічному стані значить бути в функціональному стані, тобто виконувати певну визначену функцію. Свідомість відноситься до мозку так само, як, наприклад, функція показувати час співвідноситься з конкретним фізичним устроєм годинника. Заперечується необхідність зв'язку між свідомістю і мозком: свідомість потенційно може бути функцією найрізноманітніших фізичних об'єктів, зокрема, комп'ютера.

Двоаспектна теорія. Психічне і фізичне є двома властивостями деякої реальності, котра лежить в основі речей. Ця реальність не є по суті ні психічною, ні фізичною. Бенедикт Спіноза, Бертран Рассел.

Феноменологія. Опис змісту досвіду без будь-яких тверджень стосовно об'єктивної реальності цього змісту. Іntenціональність – основна властивість свідомості. Едмунд Гуссерль, Моріс Мерло-Понті.

Емерджентна теорія. Свідомість неможливо звести до фізичних станів мозку, хоч вона і виявляє себе в тім числі і через мозок. Свідомість є сутністю, яку неможливо отримати методом редукції, і яка володіє своїми унікальними властивостями, котрі виходять за межі сумарних властивостей інструментів, через які свідомість себе виявляє. Представник – Джон Серл.

Теорія Езотеричної Філософії. Все є живим і все має свідомість, але не кожна свідомість тотожна свідомості людини. Життя – це Єдність, яка проявляється в Матерії. «Матерія є провідником для прояву Душі на цьому плані існування; Душа є провідником на вищому плані для прояву Духу, і ця трійця синтезується Життям, котре насичує усіх трьох» [2].

Про різноманітні теорії свідомості влучно зауважили Зінченко та Мамардашвілі: «Найчастіше за теоріями, які підносять свої розбіжності ледь не в космічно значиме зіткнення редукціоністської (або «епіфеноменалістської») думки і різного роду спіритуалізму, стоїть просто непроясненість самої епістемологічної та онтологічної бази того, про що і як ми взагалі будь-що говоримо і можемо говорити в царині досліджень психічного» [3].

В психології на сьогоднішній день відсутня принаймні базова феноменологія і теорія свідомості, а також мало науково обґрунтованих гіпотез про витoki і природу «Я», тих гіпотез, які би могли служити базисом для подальших окремих досліджень. Переважно вирішуються лише часткові питання, пов'язані з окремими особливостями самосвідомості (самооцінка, образ «Я», уявлення про себе тощо). В цілому ж проблема свідомості в психології залишається, по суті справи, навіть не сформульованою [4, с. 178]. Ситуація ускладнена і тим, що свідомість є об'єктом дослідження для представників багатьох наук, коло яких постійно розширюється – це філософи, антрополози, соціологи, психологи, педагоги, фізіологи та інші представники гуманітарних наук. Кожна з цих наук вивчає своє коло виокремлених нею аспектів свідомості. Ці аспекти є досить далекими один від одного і не співвідносяться зі свідомістю як певною цілісністю. Кожна з цих наук користується власними методологічними підходами, своїми критеріями науковості, доцільності та об'єктивності. При цьому часто навіть не проводяться чіткі межі між формами, станами, структурами,

властивостями і механізмами свідомості. Внаслідок всього цього головними якостями конкретно-наукових досліджень свідомості є їхня частковість, фрагментарність, непоєднувальність в цілісне наукове уявлення про природу свідомості.

Так що ж таке свідомість? З одного боку, відносно легко відчуті власну свідомість (я сприймаю і перетворюю) та самосвідомість (я знаю про те, що я є), але визначити джерело і природу свідомості взагалі і свідомості людини, як було показано на початку статті, вченим досі не вдалося, в цьому питанні єдності серед них немає. Головна складність при спробі дослідити свідомість полягає в тому, що тут об'єкт і суб'єкт дослідження є одне і те ж: свідомість досліджує свідомість, а це означає, що отримати реальні результати при дослідженні свідомості можливо лише при використанні *постнекласичної парадигми*, яка якраз і пропонує враховувати те, що на результати дослідження впливають не лише використовувані *інструменти*, а й сам *суб'єкт* дослідження, той хто досліджує. Звідси випливає, що *трансдисциплінарний підхід* – найкращий для виконання такого складного завдання.

Той факт, що високий рівень свідомості з чіткими образами, думками, почуттями зв'язаний зі складними нейронними структурами, не говорить про те, що така свідомість породжується цими структурами. Спостереження того, що функціонування мозку зв'язано зі свідомістю, не вказує на те, що мозок створює її. В психології досі не має цілісного уявлення про те, які просторово-часові характеристики психічного. Адже психічне здатне трансформувати час, стискаючи або розтягуючи його, і навіть примушуючи його текти в зворотному напрямі. Ще більша складність стосується можливої просторовості психічних процесів. В результаті деякі дослідники шукають в нейрональних механізмах мозку інформаційно-змістові відносини і оголошують предметом психології мозок, замість того, щоб визнавши реальність психічного, визнати потім і те, що психічне володіє просторово-часовими характеристиками [3].

Ще однією рисою сучасної класичної психології є використання марксистського визначення свідомості: «свідомість – вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності, спосіб ставлення людини до себе самої, опосередкований загальними формами суспільно-історичної діяльності людей». Більшість філософських і психологічних теорій свідомості розглядають свідомість, як феномен, притаманний лише людині. Це сильно обмежує поле досліджень, більш того, при подальшому вивченні цієї проблеми, виявляється, що багато авторів не проводять відмінності між свідомістю і самосвідомістю, вважаючи ці поняття тотожними (навіть якщо прямо про це не пишуть, то з контексту їхніх аргументів це випливає). Окрім

того, психологічні терміни *підсвідоме, несвідоме, колективне несвідоме*, штучно (хоч можливо для конкретних психологічних досліджень і виправдано) розділяють цілісну свідомість на різні складові, вносячи ще більшу плутанину в завдання дослідження свідомості. Відомий мислитель Дж. Крішнамурті з цього приводу зауважив: «Коли ви усвідомлюватимете вашу обумовленість, ви розумітимете усю сферу вашої свідомості. Свідомість – це цілісна сфера, в якій функціонує думка та існують взаємини. Всі мотиви, потреби, страхи, натхнення, задоволення, надії, печалі, радість, перебувають у цій сфері. Але ми ділимо свідомість на активну і пасивну, на вищий і нижчий рівень. Тобто на поверхні всі наші повсякденні думки, відчуття і діяльність, а під ними – те, що називають підсвідомістю, ті речі, з якими ми не знайомі, які проявляються випадково через передчуття, інтуїцію та сни»[5, с. 21].

Розглянемо наступне філософське визначення свідомості: «Свідомість – це вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої»; знову суміш понять, які частково перекривають одне одного, частково належать до форм та інструментів свідомості, а частково не мають до неї відношення; також тут як аксіома без жодних аргументів стверджується, що свідомість притаманна лише людині.

Водночас є вчені і мислителі, котрі вказують на цю невідповідність, розмежовуючи поняття свідомості взагалі, свідомості людини і самосвідомості.

Так для Тейяр де Шардена, який розглядав дух і матерію з феноменалістичного погляду, вони є зв'язаними між собою змінними, для яких потрібно визначити не приховану сутність, а функціональну криву від простору і часу. «На цьому рівні свідомість виступає не як свого роду особлива сутність, а як ефект, як специфічна властивість складності» [6, с. 234]. «Коли в живій істоті інстинкт вперше побачив себе у власному дзеркалі, весь світ піднявся на одну сходинку» [6, с. 146]. Так Шарден описує суто людську здатність до рефлексії як спроможності свідомості зосереджуватись на самій собі і пізнавати себе. Як бачимо, Шарден розрізняє різні степені свідомості, а також вказує на відмінність між свідомістю та самосвідомістю (рефлексією) людини.

В сучасній науковій думці ще з часів класичної науки присутнє твердження, що психіка і свідомість – це різні явища. Психіка – це здатність живої істоти чуттєво сприймати світ і емоційно реагувати на нього, а свідомість – це суто людська якість психічної діяльності. Постнекласичний

період розвитку науки дає можливість розширити визначення свідомості, і говорити про те, що свідомість притаманна усьому живому, а відрізняються різні системи життя не наявністю чи відсутністю, а ступенем складності свідомості. Це узгоджується з постулатами езотеричної філософії, яка визнає наявність свідомості і в мінералі, і в рослині, і в тварині, людині.

Панпсихізм. Важливим для цілісного дослідження свідомості є вчення про панпсихізм, згідно з яким усе існуюче має душу, а відтак і свідомість, якщо вважати ці слова синонімами. Це вчення є важливою зв'язковою ланкою при переході до використання постнекласичного трансдисциплінарного підходу дослідження свідомості. Відомий вчений, основоположник філософії систем Ервін Ласло стверджує, що нема потреби пояснювати, як несвідома матерія породжує нематеріальну свідомість, оскільки «як матерія не є повністю несвідомою, так і свідомість не є повністю відірваною від матерії» [7, с.95]. Філософ Альфред Уайтхед робить висновок, що «всі існуючі у світі об'єкти» мають фізичний вимір і ментальний (свідомісний) вимір.

Людська свідомість. Вихідною точкою розвитку свідомості людини є стадія «первинної єдності», коли зародкова самосвідомість в основному перебуває в стані підпорядкованості колективному полю свідомості (яке представники аналітичної психології називають *колективним несвідомим*). Домінування колективної психіки над ще не диференційованою особистісною психікою та стан «містичної співучасті» складають найяскравіші характеристики первинної психологічної ситуації людини. На первинній стадії розвитку рефлексії особиста свідома моральна відповідальність є відсутньою, адже індивід здійснює свою діяльність лише в якості члена групи, і групова свідомість є більш впливовою, ніж особисте усвідомлення. «Тому на цій стадії існує групова відповідальність і групова етика» [8, с.60].

З погляду езотеричної психології розвиток індивідуальної свідомості можна прослідкувати як ряд поступових розширень сфери відображення і перетворення людиною навколишнього світу. Свідомість – (на сучасному етапі можливостей людського розуміння цього феномену) є результатом взаємодії Духу з Матерією. Людина ж – це не просто Свідомість, а принцип Самосвідомості. Саме завдяки принципу Самосвідомості для людини стає можливим прискорювати власний еволюційний процес.

Для людини, яка прагне керувати своїми проявами, важливими з психологічної точки зору є два аспекти самопізнання:

1. Розвиток самоусвідомлення на всіх рівнях свого проявленого буття.
2. Розвиток чутливості цієї Самосвідомої Суті до різних впливів на неї через органи сприйняття, якими вона користується, та розвиток вміння розрізняти, з яких джерел ці впливи надходять і які з цих впливів приймати і

пропускати крізь своє єство (бо вони сприяють індивідуальному і колективному розвитку), а які ігнорувати (оскільки вони не сприяють еволюції, а пригальмовують її). Хоч є автори, які стверджують, що будь-яка зміна веде в кінцевому підсумку до розвитку. Це окрема об'ємна тема для дискусії.

На перших етапах еволюції ця Самосвідома Суть (Внутрішній Свідок, Споглядач) ототожнюється з оболонками-інструментами, через які проявляється в своїх трьох світах (фізичному, емоційному і розумовому); це найтриваліший період, під час якого відбувається накопичення досвіду в цих трьох нижніх просторово-часових континуумах та має місце дуже повільне пробудження, тобто згадування самого себе. Це цикли занурення в щільні світи майї, мари та ілюзії, коли процесом керує принцип матерії, а Внутрішня людина є лише потенційно Самосвідомою Істотою, а насправді в той період часу виявляє якості механістичності та простої Свідомості (як спільної відомості між Духом та Матерією).

Поступово пробудження Самоусвідомлення дозволяє людині розототожнитися з фізичним рівнем буття та змістити основне поле накопичення свого досвіду в емоційну сферу. Тоді вона здатна на власному досвіді підтвердити вислів «я – це не фізичне тіло, я просто ним користуюсь».

Наступний період еволюції – опанування емоцій, коли людина починає усвідомлювати, що «я – це не мої емоції». Після цього розототожнення сила Самосвідомості стає досить потужною, оскільки пройдено більше половини шляху еволюції людини. Така людина здатна вести досить здоровий спосіб життя та бути емоційно врівноваженою, спонтанною у вираженні своїх почуттів та щирою, не залежачи від гри в різних соціальних виставах і драмах.

Наступний період дозволяє вийти з-під влади ментальних ілюзій, породжених таким інструментом людини як мислення, навчившись керувати своїми думками та постійно пам'ятаючи «я – це не мої думки». З'являється вміння оперувати складними мислеконструкціями та проектувати їх в матерію для виконання певних цілей.

Езотерична психологія розглядає людину, як істоту, котра розвивається, еволюціонує, поступово розширюючи свою свідомість, аж поки не настає період проживання певного досвіду, який можна описати так: людина розуміє, що вона – Внутрішній Свідок, Споглядач, який навіть не Душа, тобто не Вище «Я», і який не інтегрована Особистість. Споглядач – це нова якість, яка на початку еволюції людини була лише потенцією, а наприкінці стає дійсністю. Виникнення нової якості тут корелює з емерджентним підходом класичної філософії, про який згадувалось на початку статті. Хоч на

попередніх етапах розвитку Споглядач спочатку ототожнювався з материнським аспектом (Особистістю), а потім з батьківським аспектом (Вищим «Я» як представником Духу). Спочатку відбувається розотожнення з материнським аспектом, а потім і з аспектом Отця. Адже людина – це результат еволюції, а не жодна із своїх оболонок (від найнижчої Фізичної до найвищої Духовної). Оболонки дозволяють розвиватись *людській самосвідомості*, але рано чи пізно кожна з них має бути трансцендована. На даному етапі людського розвитку Вище «Я», є наскільки високим принципом, що сприймається просунутими представниками людства за кінцеву ціль.

Яка галузь науки найкраще може впоратись із дослідженням свідомості? *Академічна наука*, як правило, фундаментальна наука, наука не заради практичного застосування, а для чистої науки [9]. Термін *фундаментальна наука* використовується на противагу терміну *прикладна наука*, що описує дослідження, важливі для практичного застосування. Прикладна наука не може існувати без фундаментальної, з якої черпає знання та ідеї. У свою чергу фундаментальна наука опирається на інструменти, створені прикладною наукою. Фундаментальна наука – царица наукових досліджень, зосереджена на пошуку основних законів природи, розумінні будови Всесвіту. В цьому контексті дослідження свідомості належить радше до фундаментальних досліджень.

Сучасна наука пройшла своє становлення від класичного періоду (XVII-XIX ст.) через неklasичний (перша половина XX ст.), а в наш час формується постнеklasична наука, котра намагається поєднати в собі нову раціональність з врахуванням того, що суб'єкт не тільки своїми інструментами дослідження, а й самою своєю наявністю і своїми цінностями впливає на результат досліджуваних ним об'єктів. Це особливо стає важливим, коли йдеться про дослідження свідомості людини. За цей період так само еволюціонували наукові підходи: від дисциплінарного через міждисциплінарний до трансдисциплінарного. Сам термін трансдисциплінарності у 1970 році ввів у вжиток швейцарський психолог і філософ Жан Піаже: «Після етапу міждисциплінарних досліджень слід чекати більш високого етапу – трансдисциплінарного, який не обмежиться міждисциплінарними відносинами, а розмістить ці взаємовідносини всередині глобальної системи, без строгих меж між дисциплінами». Трансдисциплінарність використовується як «принцип організації наукового знання», що відкриває широкі можливості взаємодії багатьох дисциплін при вирішенні комплексних завдань, що стоять перед суспільством. Оскільки в наш час водорозділ між академічною та постнеklasичною і езотеричною науками (якщо визнати факт існування останньої) є досить чітко вираженим, то питання про імплементацію езотеричних знань в академічне наукове поле є на

сьогоднішній день досить проблематичним. Передусім важливо, щоб кількість прогресивно мислячих науковців серед академічного середовища, котрі усвідомлюють потребу синтезу наукового і так званого ненаукового пласту знань та є відкритими до нового, навіть ціною певних складностей і непорозумінь з консервативно налаштованою частиною наукових функціонерів, досягла критичної кількості. Тобто в самій академічній науці мають бути присутніми носії езотеричного світогляду, і це має бути не лише їхня приватна справа, а відкрита наукова позиція, яку ці прогресивно налаштовані науковці будуть здатні аргументувати.

Таким чином, в наш час найповніше дослідити феномен (чи ноумен) свідомості можна, застосовуючи трансдисциплінарний підхід та постнекласичну методологію. Йдеться в першу чергу про трансдисциплінарний вимір філософії, психології та точних наук – це саме ті сфери знання, які найбільше можуть дати для вивчення свідомості. Окрім того, ці науки мають бути представлені як в своїй академічній, так і езотеричній складових.

Це дозволить «прокласти шлях» від парадигмально-світоглядної площини (філософське осмислення людини і світу) до практично-прикладної галузі (психологічне дослідження людини), що в свою чергу дасть змогу деталізувати процес прояву свідомості людини: від світогляду через думки, емоції, дії, звички, характер до подій в житті людини; і зворотній процес – події, характер, звички, дії, емоції, думки, світогляд.

1. Прист С.. Теории Сознания. – М., 2000; 2. Блаватская Е.П. Тайная Доктрина, Т.1., М., 2012; 3. Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Проблема объективного метода в психологии. – Журнал Вопросы философии. 1977. № 7; 4. Слободчиков В.И., Исаев В.И. Психология человека. – М., 1995; 5. Дж.Крішнамурті. Свобода від відомого. Перша й остання свобода. – Львів, 2012. – (Серія «Логос Традиції»); 6. Шарден Пьер Тейяр. Феномен человека. – М., 1987. – С.146, 233-235; 7. Ласло Эрвин. Теория целостной Вселенной. – СПб., 2011; 8. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. – СПб., 1999; 9. Психологос – энциклопедия практической психологии – www.psychologos.ru